
2. **Ааdñ³; ì³ñëüâî°ííèõ äîñë³äíèè³â**

Версії сучасників голодомору, як ми бачили, коливалися в широкому діапазоні – від 1 до 10 млн. жертв. Після Всесоюзного перепису населення 1939 р. ситуація радикально змінилася: стало можливим взяти розрахунок втрат від голоду у своєрідні “кліщі”. Ми ніколи не зможемо більш-менш точно оцінити втрат від голоду 1921 — 1923 рр. і голоду 1946 — 1947 рр., тому що ці трагедії сталися після тривалих і жорстоких війн. Якщо нема точної цифри втрат воєнного часу, у тому числі даних про міграцію населення, оцінка втрат від післявоєнного голоду стає неможливою. У випадку з голодом 1932 — 1933 рр. — все інакше. Трудність полягала лише в тому, щоб кількісно оцінити рух населення у міжпереписний період. Це давало можливість обчислити надлишкову смертність. Оскільки СРСР був оточений в мирні роки “залізною завісою”, показник міграції дорівнював нулю, і надлишкова смертність визначалася в досить вузьких параметрах. Обчислити надлишкову смертність в масштабах України набагато важче, тому що міжреспубліканські кордони існували тільки на географічній карті. Щоб визначити надлишкову смертність від голоду і супутніх хвороб, треба знати сальдо міграційного балансу.

Перша післявоєнна оцінка наслідків довоєнного голодомору в СРСР була зроблена в 1946 р. Вона надіялася американському демографу Ф.Лоримеру²². Спираючись на таблиці смертності і тривалості життя, опубліковані в СРСР після перепису 1926 р., він зробив розрахунок для категорій населення, зареєстрованих цим переписом. Розрахунок давав можливість твердити про дефіцит населення,

викликаний надлишковою смертністю, в 4,8 млн. чоловік. Коефіцієнт тривалості життя, розрахований Лоримером за даними перепису 1939 р., давав можливість розрахувати надлишкову смертність для всього населення СРСР, наявного у міжпереписному періоді — 5,5 млн. чоловік. Цей розрахунок був дуже неточний, тому що Лоримеру доводилося мати справу з укрупненими віковими групами (щорічний зріз перепису 1939 р. опублікований тільки на початку 90-х рр.)²³. Смісл розрахунку полягав в тому, що встановлювався більш вузький діапазон для оцінки втрат від голоду 1932 — 1933 рр. та інших репресій міжпереписного періоду в масштабах Радянського Союзу. Замість “вилки” від 1 до 10 млн. формувалася певна конкретна цифра — близько 5 млн. осіб. Кількість і якість демографічного матеріалу була недостатньою, щоб назвати цю цифру точною. Лоримеру навіть не вдалося вирахувати нижню і верхню межу істинних значень реальних втрат населення. Проте застосована ним методика розрахунків виявилася плідною і була використана пізніше (з 1975 р.) С.Максудовим.

На міжнародній науковій конференції, організованій у зв'язку з 60-річчям голодомору 9 – 10 вересня 1993 р. Інститутом історії України НАН України, виступили голова оргкомітету віце-прем'єр-міністр М.Жулинський і президент України Л.Кравчук. У виступі Л.Кравчука були названі дві цифри втрат — 8 млн., за іншими даними — близько 11 млн. чоловік. М.Жулинський назвав цілком певну цифру — 7,5 млн., з них понад 4,8 млн. — прямі втрати²⁴. Услід за Жулинським ця цифра стала повторюватися в різних виданнях. Проте сам Жулинський запозичив її з книг, виданих В.Гришком до 50-річчя голодомору²⁵.

У свою чергу, В.Гришко був лише популяризатором цифри, опрацьованої українським економістом Т.Сосновим. На початку 30-х рр. Т.Сосновий працював в Держплані УСРР у Харкові, а після війни опинився серед переміщених осіб в Новому Ульмі (Західна Німеччина). Свою цифру Сосновий знайшов без будь-яких демографічних вишуканостей, застосувавши звичайну формулу складних процентів: за переписом 1926 р. населення України становило 29 043 тис., а в 1939 р. мусило б становити 38 426 тис. чоловік. Оскільки перепис показав лише 30 960 тис., то нестача населення визначилася в 7 465 тис. осіб. За Сосновим, ця нестача була наслідком голоду і спричиненого голодом зменшення природного приросту населення²⁶. Пізніше Т.Сосновий емігрував в США і оприлюднив свою цифру в праці “Голод як політична зброя” під псевдонімом Петро Долина. Ця праця увійшла окремим розділом в другий том монографії “Чорні справи Кремля: біла книга”, виданої Демократичною організацією раніше репресованих совітами українців (DOBRUS) під назвою “Великий голод 1932 – 1933 рр. в Україні”²⁷. Цілком зрозуміло, що формула складних процентів зовсім непридатна для демографічного аналізу.

У словниковій частині “Енциклопедії українознавства”, що видавалася під редакцією проф. Володимира Кубійовича, стаття “Голод в 1932 – 1933 рр.” була написана В.Маркусем. Автор подавав різні оцінки жертв голоду в Україні — від максимальної: 15 відсотків населення, в діапазоні 4 – 5 млн. осіб (Дмитро Соловей. Голгофа України: московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовими війнами, Він-

ніпег, 1954) до мінімальної, яка розрахована видатним українським географом і демографом В.Кубійовичем: близько 2,5 млн. чоловік²⁸.

На жаль, ми не знаємо, як Кубійович прийшов до своєї цифри. В його статті „Зміни в стані населення советської України в рр. 1927-1958”, опублікованій в Українському збірнику (в кн.16, Мюнхен, 1959, с.13), смертність від голоду оцінюється в 2-3 млн. осіб (В.Маркусь. очевидно, взяв середнє значення цієї оцінки). До речі, подаючи свою оцінку, В.Кубійович критикував інші: „Більшість авторів дає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4-7 млн. Якщо б прийняти ці числа, треба б консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема, до сіл, щоб вирівняти ті величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних”

Мабуть, найбільш повний перелік кількісних оцінок трагедії міститься у звіті комісії з українського голоду Конгресу США, підготовленому Дж. Мейсом. Не перераховуючи їх, відзначу таку закономірність: чим більша кваліфікація автора, тим нижчою є оцінка.

Зокрема, у 1956 р. на симпозиумі в Мюнхенському інституті по вивченню СРСР розгорілася дискусія щодо взаємопов'язаності аграрної і національної політики радянського уряду. В.Тимошенко вказав, що людські втрати від голоду 1932 – 1933 рр. сягали в Україні 8 млн. осіб. У відповідь на це О.Філіпов висунув майже удвоє більшу цифру: 14 – 15 млн. чоловік. А видатний український економіст Всеволод Голубничий заявив у 1958 р., що кількість жертв голоду не могла бути більшою, ніж 3 млн. осіб²⁹.

Ні Голубничий, ні Філіпов з Тимошенком не знали реальних демографічних показників, які були ретельно затаєні у підконтрольних чекістам архівах. Проте, на відміну від Філіпова з Тимошенком, Голубничий відчував, яким може і яким не може бути максимальний рівень людських втрат. Це засвідчував елементарний підрахунок: населення УРСР за переписом 1926 р. дорівнювало 29 млн., а за переписом 1939 р. — 31 млн. чоловік. Можливий приріст населення за ці 12 років, якщо виходити з народжуваності і смертності 1927 р., міг дорівнювати 8 млн. чоловік. Співставляючи його з реально досягнутим (2 млн.), ми бачимо відсутність 6 млн. чоловік. За лаштунками цієї цифри приховано багато чого: добровільна міграція за межі республіки, смерть від голоду, зниження народжуваності під впливом голоду, матеріальних нестатків і урбанізації, розкуркулення з висилкою в північні регіони СРСР 1930 – 1931 рр., депортації поляків і німців 1934 – 1935 рр., масові репресії 1933 і 1937 – 1938 рр. За цих умов гучні, але нічим не підкріплені заяви про смерть від голоду від 8 до 15 млн. чоловік виглядали абсурдними.

Всі перелічені версії втрат від голоду належали людям, які жили і працювали на Заході. Проте існує версія, опублікована в Радянському Союзі. Як це могло статися?

У 1974 р. побачило світ історико-демографічне дослідження найбільш авторитетного радянського вченого в цій галузі — Б.Ц.Урланіса. Після XX з'їзду КПРС демографічна наука почала відроджуватися, але гласність у ній зупинилася на порозі 30-х рр. Тому вчений досліджував проблеми динаміки народонаселення тільки за повоєнний час. Один з розділів

своїї монографії “Проблемы динамики населения СССР” Урланіс присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів, починаючи з дореволюційного періоду. Вказавши на те, що зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР прогнозував чисельність населення країни на квітень 1933 р. у кількості 169 млн. чоловік, Б.Ц.Урланіс піддав його критиці за необґрунтованість і дав для порівняння петітом без усяких коментарів свою оцінку дійсної чисельності населення на квітень 1933 р. — 158 млн. чоловік³⁰. Це був результат розрахунків самого вченого, тому що офіційні статистичні дані обмежувалися початком 1933 р., коли чисельність населення СРСР офіційно визнавалася рівною 165,7 млн. чоловік. Між цією цифрою і оцінкою Урланіса — розрив в 7,7 млн. чоловік. Це демографічний дефіцит, обумовлений в основному наслідками голоду.

У великій статті Максудова “Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації”, яка увійшла в його підсумкову російськомовну книгу про втрати населення СРСР (вона стала класичною на Заході), здійснено аналіз відомої монографії Б.Ц.Урланіса “История одного поколения”. Це було покоління року народження самого вченого — 1906. Урланіс опублікував в цій книзі показники народжуваності і смертності населення в СРСР за всі роки, виключаючи 1931 — 1933³¹. Методом зворотного обчислення Максудов реконструював демографічні показники лакуни і виявив, що Урланіс оцінював втрати населення під час колективізації в 7,5 млн. чоловік³². Ця цифра практично співпадає з тією, яку вчений навів у замаскованому вигляді в своїй наступній монографії 1974 р. видання.

Демографічні праці самого Максудова спочатку з'явилися на Заході у самвидаві. Найбільш рання друкована праця “Втрати населення СРСР в 1931 – 1938 рр.” уперше вийшла в 1975 р. у виданні “ХХ век” під редакцією р.Медведева. Потім вона була передрукована французькою мовою (Cahiers du Monde Russe et Sovietique. – 1977. – Vol. XVIII (3), juil / sept. – P. 223 – 265) і англійською мовою (Medvedev R. (ed.). Samizdat Register, 2. – London, 1981. – P. 220 – 276). В істотно переробленому вигляді ця велика стаття з'явилася в нью-йоркському російськомовному збірнику “СССР: внутренние противоречия” (1982. – № 5. – С. 104 – 190). Тут до прізвища був доданий раніше відсутній ініціал — “С”. Нарешті, Максудов взяв участь в колективній англomовній монографії “Голод 1932 – 1933 в Україні”, яка вийшла в Едмонтоні, у 1986 р. під грифом Канадського інституту українських студій. Монографію підготували р.Сербин і Б.Кравченко за результатом наукової конференції, яка мала місце в Університеті Квебека (Монреаль) в 1983 р. Стаття Максудова “Демографічні втрати України 1927 — 1938 рр.” була переробкою попередньої праці, але хід аналізу і його кількісні результати не змінилися. Цього разу до прізвища Максудова був доданий ініціал “М”.

Б.Ц.Урланіс мав у своєму розпорядженні радянську демографічну статистику, але не міг публікувати одержаних на основі її аналізу висновків. Максудов, як і його попередник Ф.Лоример, міг друкувати все, але його розрахунки спиралися на обмежену статистичну базу.

Користуючись методиками Ф.Лоримера та французького демографа Ж.Бірабена, а також зас-

тосовуючи власні підходи до аналізу доступного матеріалу, Максудов одержав результати, які заслуговували на довіру. Зокрема, він встановив, що з 147 млн. чоловік, врахованих Всесоюзним переписом населення 1926 р., до 1 липня 1931 р. померло 7 091 тис. З цього моменту і по 1 січня 1939 р. природна смертність дорівнювала 12 млн. чоловік. В сумі зменшення населення за природними причинами склало 19,1 млн. чоловік. Проте фактично переписом 1939 р. було зафіксовано 122,6 млн. чоловік, які народилися до 1 січня 1927 р. Тобто зменшення населення склало 24,4 млн. чоловік. Це означало, що в 1927 – 1938 рр. неприродна смертність тих, хто народився до 1 січня 1927 р., досягла 5,7 млн. осіб. Загальне зменшення населення поза рамками природної смертності дорівнювало, за розрахунками Максудова, 9,8 млн. чоловік. Розрахунок давав можливість визначити стать передчасно померлих: 5,9 млн. чоловіків і 3,9 млн. жінок³³.

Аналізуючи точність одержаного результату по всіх елементах розрахунку, тобто оцінюючи сукупний вплив на кінцевий результат неточності наявного статистичного матеріалу, Максудов приходив до висновку, що повинна бути зроблена корекція в обидві сторони по 3 млн. чоловік. Щоправда, реальну помилку перебільшення або применшення втрат він оцінював в 1 – 1,5 млн.: від 8,3 до 11,3 млн. осіб³⁴.

Ідентичний розрахунок Максудова в рамках УРСР варто навести у вигляді підсумкової таблиці (див. табл. 1)³⁵. Звичайно, в світлі доступної тепер демографічної статистики ці розрахунки Максудова стали частиною історичної демографії. Вони можуть бути розкритиковані (це робить С.Віт-

крофт)³⁶, але ж сам Максудов визначив дуже широку “вилку” значень підсумкових втрат — від мінімуму в 2 872 тис. до максимуму в 6 455 тис. чоловік. Звичайно, при такій “вилці” втрати зручніше обчислювати в мільйонах: від 3 до 6,5 млн. чоловік. Навряд чи такий діапазон був здатний задовольнити прискіпливих критиків. Проте ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, скоріше навпаки. Подібний діапазон втрат обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел.

Таблиця 1.

**Динаміка населення УРСР в 1927 — 1938 рр.
(за Максудовим, в тис. чол.)**

	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
Чисельність на 17.12.1926	14 184	15 005	29 189*
Народилося в 1927 – 1938	6 159 5869	12 028	
Зменшилося	5 939	4 931	10 870
Померли природною смертю	3 329 3 169	6 498	
Втрати	2 610	1 762	4 372
У тому числі:			
Народжені до 1927 р.	1 837	1 077	2 914
Народжені після 1927 р.	773	685	1 458
Сальдо міграції	350	250	600
Чисельність на 1.1.1939	14 754	16 193	30 947

* Чисельність населення за переписом 1926 р. подана з поправкою Ю.Корчак-Чепурківського на недооблік поколінь 0 - 2 років в розмірі 11,9 відсотка.

Можливе збільшення підсумкових втрат через недосконалість джерел – 2 083. Можливе зменшення підсумкових втрат через недосконалість джерел – 1 500

Найбільш слабким місцем розрахунків Максудова було, звичайно, сальдо міграції. Цю величину він справді брав “зі стелі”, тому що не мав утворюючих її елементів: добровільної міграції в Україну і з України, депортацій з України, арештів і ув’язнень громадян органами державної безпеки (архіпелаг ГУЛАГ знаходився далеко за межами республіки). Проте всі похибки міграційного сальдо перебували в широких рамках визначеного Максудовим діапазону втрат.

Після появи праць Максудова можна було твердити, що в добу суцільної колективізації прямі втрати України від голоду не могли бути меншими за 3 млн. і більшими за 6,5 млн. чоловік.

Максудов не тільки розраховував втрати населення в СРСР за 30-і рр., але й дав критичну оцінку версіям своїх колег в статті “Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації”. Зокрема, він детально зупинився на дискусії, що відбулася між Стефеном Віткрофтом і Стівеном Розфілдом у першій половині 80-х рр.

Розфілд опублікував кілька статей, в яких доказував, що втрати населення СРСР у 1927 – 1938 рр. становили або 9, або 18,5, або 20,5 млн. чоловік — залежно від взятих за основу висхідних даних. На думку цього автора, суцільна колективізація призвела до прямої загибелі, головним чином під час голоду 1932 – 1933 рр., 5,1 млн. чоловік. Основна частина втрат була пов’язана, за Розфілдом, з катастрофічним зниженням народжуваності і таким же підвищенням смертності внаслідок несприятливих

умов життя за весь період форсованої індустріалізації СРСР. Навпаки, Віткроф, залучаючи різноманітні дані в галузі демографії, економіки і медичної статистики, не побачив елементів катастрофізму у повсякденному житті в Радянському Союзі. Максимальний рівень втрат від голоду він обмежував цифрою 2,7 млн. чоловік. Дискусія між Розфілдом і Віткрофтом цікава тим, що після відкриття демографічної статистики в радянських архівах обидва вчені виявилися неправими і визнали це. Розфілду довелось мінімізувати розрахунки, а Віткрофту — відмовитися від явно применшених цифр демографічних втрат³⁷.

Всі розрахунки істориків і демографів до відкриття архівів доводиться визнати версіями. Проте аналіз версій теж являє собою великий інтерес хоча б тому, що демографічна статистика не дала прямої відповіді на питання про кількість жертв голоду. Виявляється, що “чорношкірі” чекісти не гасали на баских конях від села до села, у них були інші, більш важливі справи. А тому винахідливість вчених у дослідженні розрізнених і уривчастих відомостей про населення СРСР між двома довоєнними переписами варто уваги. Вони внесли свій вклад у вивчення проблеми наслідків голодомору, до яких ми ніколи не зможемо ставитися як до абстрактного історичного факту.

Аналіз довоєнних і післявоєнних версій приводить до закономірного висновку про те, що демографи мали відчутну перевагу перед істориками. Вони, і тільки вони могли опрацювати гіпотези нормального ходу демовідтворення, який було ліквідовано суцільною колективізацією сільськогосподарства. Така реконструкція дозволяла порів-

нювати гіпотетичну картину демовідтворення з реальністю, щоб дізнатися про втрати.

Завершуючи розгляд післявоєнних версій, зупинимося на найбільш відомих серед істориків і в широких колах читачів розрахунках Роберта Конквеста. Вагомість цим розрахункам надала сама книга Р.Конквеста “Жнива скорботи” — найбільш популярне дослідження цієї теми як на Заході (перше лондонське видання 1986 р.), так і в Україні (переклад українською мовою 1993 р.). Демографічним наслідком голодомору Конквест присвятив окремий розділ “Реєстр смерті”.

Не переповідаючи всього ходу думок цього вченого, зупинимося на розгляді його висновків про демографічні втрати Радянського Союзу в 1930 – 1937 рр., тобто під час суцільної колективізації і в перші роки існування колгоспного ладу (в млн. чоловік)³⁸:

Таблиця 2

Померлі селяни	11
Заарештовані і померлі в таборах пізніше	3,5
Разом	14,5
З цього числа:	
Померло через розкуркулення	6,5
Померло в казахській катастрофі	1
Померло від голоду 1932 – 1933 рр. в Україні	5
На Північному Кавказі	1
В інших місцях	1
Разом від голоду померло	7

Р.Конквест наголошував, що його підрахунки не можуть бути вичерпними, оскільки являють собою

спробу створити з окремих деталей подобу цілісної картини подій³⁹. Коментуючи наведені дані, Максудов зробив свій висновок: “Деякою мірою автор опинився в полоні великих цифр, уже опублікованих ним в книзі “Великий терор”. На жаль, кількісні оцінки — слабкий бік цієї чудової праці”⁴⁰. З таким висновком не можна не погодитися. Це стало очевидним у 1989 р., після відкриття доступу до радянської демографічної статистики.